

UOT 2

**BÖYÜK BRİTANIYA VƏ ŞİMALİ İRLANDIYA BİRLƏŞMİŞ
KRALLIĞINDA ANQLIKANİZM, METODİZM VƏ
PRESVETERYANLIĞIN YARANMA TARİXİ VƏ TƏMƏL
PRİNSİPLƏRİ**

*Ülviyyə Yadulla qızı Hüseynova
Azərbaycan Dillər Universiteti
u.huseynova@adu.edu.az*

Açar sözlər: *anqlikanizm, baş yepiskop, kalvinizm, presveteryanlıq*

**ИСТОРИЯ И ОСНОВОПОЛОГАЮЩИЕ ПРИНЦИПЫ
АНГЛИКАНИЗМА, МЕТОДИЗМА И ПРЕСВИТЕРИАНСТВА В
СОЕДИНЕННОМ КОРОЛЕВСТВЕ ВЕЛИКОБРИТАНИИ И
СЕВЕРНОЙ ИРЛАНДИИ**

Ульвия Гусейнова

Ключевые слова: *англиканство, архиепископ, кальвинизм, пресвитерианство*

Статья посвящена распространению и формированию англиканства, пресвитерианства и методизма. Исследована борьба между Английской и Римско-Католической Церковью, а также сходства и различия в структуре управления и религиозной доктрине. В статье также упоминаются отношения церкви и короны в Англии. Кроме того, в статье сообщается о таких религиозных конфессиях как пресвитерианство и методизм, а также про их историю, религиозную доктрину, священные книги и структуру церкви. Также были показаны различия и особенности церкви. Исследование сравнения религиозных идеологий является основной целью в статье, как и их истории.

THE HISTORY AND BASIC PRINCIPLES OF ANGLICANISM, METHODISM AND PRESBYTERIANISM IN THE UNITED KINGDOM OF GREAT BRITAIN AND NORTHERN IRELAND

Ulviyya Huseynova

Key words: *anglicanism, archbishop, calvinism, Presbyterianism*

The article is dedicated to the spreading and formation of anglicanism, presbyterianism and methodism. The struggle between English Church and Roman Catholic Church, as well as similarities and differences in management structure and religious doctrine have been researched. English Church-Crown relations are also mentioned in the article. Besides, about other religious ideologies like presbyterianism and methodism and their history, religious doctrine, saint books, church structure are informed in the article. The differences and special characteristics of churches have been shown too. The research of comparison among religious ideologies is the main target in the article like their histories.

İngiltərədə meydana gələn anqlikanizm və ya Anqlikan kilsəsi islahatların keçirilməsi uğrunda uzun müddətli mübarizə nəticəsində yaranmış və İngiltərənin rəsmi kilsəsi statusu almışdır. Kanterberi (Canterbury) baş yepiskopluğunun rəhbərlik etdiyi çoxlu sayda kilsələri olan anqlikanizm özündə həm katolisizmin, həm də protestantlığın xüsusiyyətlərini daşıyır.

Anqlikanizmdən əvvəl katolisizmə ibadət edən İngiltərə hələ Lüterdən yüz əlli il əvvəl Con Viklif (John Wycliffe) sayəsində islahatlarla tanış olmuşdu. Viklif “Müqəddəs kitaba yenidən qayıdı” yönündəki fikirləri ilə kilsəni zənginliyinə, papanı isə mütləq hakimiyyətinə görə tənqid etmiş və İncili ilk dəfə ingilis dilinə tərcümə etmişdir [8, s.17-19]. Kral III Edvardın köməyi ilə kilsə təqiblərindən sağ qalmağa çalışan Viklifin ölümündən sonra islahatçı ideyalar lollardlar tərəfindən davam etdirilərək, XVI əsr islahatına yol açmışdır [3, s.7-9]. XVI əsrdə İngiltərədə islahatın əsas 3 səbəbi — lüterançılığın ölkədə yayılması, əhəlinin katolik kilsəsi ruhanilərinin fəaliyyətindən narazı olması və kralın həyat yoldaşı Katerinadan boşanıb Anne Boleyn ilə evlənmək istəməsi, papanın isə buna icazə verməməsi var idi. Anne Boleynlə evlənə bilmək üçün kral papanın hakimiyyətini saymadan 1532-ci ildə islahatçı Tomas Kromveli (Thomas Cromwel) siyasi idarəçilikdə özündən sonra ən səlahiyyətli şəxs etməklə yanaşı, islahatçı Tomas Krenmeri (Thomas Cranmer) hələ ki, katolik kilsəsinə tabe olan ən üst dini qurumun — Kanterberi yepiskopluğunun başına gətirdi [3, s.27-31]. Hər iki islahatçı dini və siyasi vəziyyəti kralın xeyrinə dəyişməyə can atırdı.

VIII Henri (VIII Henry) 1534-cü ildə Anqlikan kilsəsini (English Church) yaratdı [7, s.42]. Bununla da papanın İngiltərədəki hakimiyyəti sona çatdı. Artıq kral papadan icazəyə ehtiyac duymadan arvadını boşayıb, yenidən evlənmiş və digər islahatçıların da təsiri ilə 1536-cı ildə lüteran ideyaların geniş əks olunduğu “On maddə”ni təsdiq etmiş, kilsədə şəkil və ikonaların qoyulmasını qadağan etmiş, kilsə dualarının ana dilində yerinə yerilməsini və ingils dilinə tərcümə olunmuş müqəddəs kitabın bütün kilsələrə göndərilməsini əmr etmişdi [8, s.68-91]. Bu islahatların VIII Henrinin xələfi VI Edvardın hakimiyyəti dövründə davam etməsinə baxmayaraq, 1554-cü ildə hakimiyyətə gələn Merinin (Mary) (Tüdorlar sülaləsindən) dövründə islahatçılar təqiblərə məruz qalmışlar. VIII Henrinin Katerinadan olan qızı Meri protestantlara nifrət edir, onlara təzyiq göstərir, edam etdirirdi. Katolikliyi dəstəkləyən kraliçə tarixdə “Qanlı Meri” kimi qalmışdır [8, s.97-113].

1558-ci ildə hakimiyyətə gələn Yelizavetanın (Elisabeth) dövründə isə protestantlıq yenidən yüksəlməyə başlamışdır. Anqlikan kilsəsi islahatçılıq yönündə gördüyü işlərə görə kraliçə Yelizavetanı ən böyük şəxsiyyət elan etmişdir. Hakimiyyəti dövründə Yelizaveta anqlikanizmin təməlini qoymuş, müqəddəs kitabı, dini doğmaları və katolik təhsili saxlamış, müqəddəs kitabın tək və mütləq hakim olduğunu elan etmiş, katolik ibadət qaydalarının ana dilində sadə formada yenidən yazdıraraq, xalqı müqəddəs kitabı oxumağa təşviq etmiş, katolik kilsə idarəçiliyini ləğv edərək yepiskop idarə sisteminə keçmiş, papanın dini və siyasi üstünlüyünü, qayıdış doktrinasını, arafı, indulgeniyaları, keşişlərin evlənməsinə qoyulmuş qadağanı və müqəddəslərə təzim edilməsini ləğv etmişdir [3, s.132-141].

Xristianlığın protestantlıq qoluna aid olan anqlikanizmin inanc və təlimləri VIII Henrinin hakimiyyəti illərində müəyyənləşsə də, Yelizavetanın (Elizabeth) dövründə dua kitablarında əks olunmuşdur. 1536-cı ildə qəbul edilən “on maddə”nin ardınca VI Edvardın (Edward) dövründə “on üç maddə”lik toplu hazırlanmışdır. Bu toplu əsasında isə 1553-cü ildə “qırx iki maddə”lik başqa bir toplu hazırlanmışdır. Yelizavetanın dövründə - 1553-cü ildə hazırlanan toplu gözdən keçirilmiş, Lüter və Kalvinin ideyalarının təsiri altında “otuz doqquz maddə”dən ibarət toplu hazırlanmışdır. Bugün də mövcud olan “otuz doqquz maddə”də ikona və şəkillərə ibadət, məhşərin mövcudluğu, “çörək və şərabadma” ayinin icrası zamanı çörəyin İsa Məsihin bədəninə, şərəbin isə İsa Məsihin qanına çevrilməsi fikrini özündə daşıyan katolik inanclar qəbul edilmədi. Eyni zamanda papanın toxunulmazlığı qəbul edilmir və kilsələrin, konsosiumların Bibliya əsasında idarə olunması tələb olunurdu. Eyni zamanda, “otuz doqquz maddə”də günahların bağışlanmasının iman ilə mümkünlüyü və ana dilində ibadətin vacibliyi göstərilmiş, katolik kilsəsinin 7 ayinindən yalnız “vəftiz,” “çörəkboğma və şərabadma” ayini saxlanmışdı.

“Kiçik ayinlər” adı ilə digər ayinlər də saxlanıldı [7,s.130-143; 3,s.105-127]. Bu xüsusiyyət anqlikanizmi protestantlığın digər məzhəblərindən ayırır.

Anqlikanizmi katolisizmə yaxınlaşdıran digər bir xüsusiyyət isə, kilsədə, əsas olaraq müqəddəs kitabla yanaşı, kilsə ənənəsinin nəzərə alınmasıdır. Anqlikanizmdə ibadətlə bağlı təlimlər Dua Kitabında (Prayer Book) əks olunmuşdur. VI Edvardın (VI Edward) hakimiyyəti illərində -1549-cu ildə Ümumi Dua Kitabı (Common Prayer Book) hazırlandı. Bundan üç il sonra protestant ünsürlərinin çoxluq təşkil etdiyi ikinci bir dua kitabı hazırlandı. 1559-cu ildə Yelizavetanın (Elizabeth) zamanında mövcud hər iki kitab gözdən keçirərək, yenidən nəşr edildi. 1662-ci ildə bir daha gözdən keçirilən, anqlikanların rəsmi sənədlərindən sayılan bu kitab 1645-1660-cı illər istisna olmaqla, müasir dövrə kimi İngiltərədə fasiləsiz istifadə olunur. Ayinlər, kilsə idarəsi və rituallar kitabın əsas məzmununu təşkil edir. Kitabın sonuna “39 maddə” əlavə olunmuşdur [3, s.167-171; 7, s.181-189].

Kilsə dövlətin himayəsində və nəzarətində olduğundan, parlamentin razılığı olmadan dua kitabında dəyişiklik edilə bilməz. İbadətlər digər protestant kilsələrində olduğu kimi ana dilində yerinə yetirilir. Qurtuluş yalnız imanla mümkündür. İmanın yalnız Tanrının mərhəməti ilə insana gəldiyinə inanılır. Bu isə anqlikanizmə lüteranlığın təsiri olduğunu göstərir. “Vəftiz” və “çörəkbölmə və şərabadma” ayini qurtuluş üçün mütləqdir.

Anqlikanizmdə körpəlikdə xaç suyuna salınanlar yeniyetmə dövründə yenidən xaç suyuna salınır. Anqlikan kilsələri çox dəbdəbəlidir. Kilsələrdə çörəkbölmə və şərabadma ayininin icra olunduğu dəbdəbəli stol, kilsənin simvolu olan böyük bir xaç, Məsihin xatirəsinə yandırılan şamlar, şəkil və ikonalar diqqəti çəkir. Kilsə ibadətləri kütləvi şəkildə icra olunur. Bazar günü ibadətinin əsas sayılmasına baxmayaraq, səhər-axşam ibadətləri də vacibdir. İbadət zamanı müqəddəs kitabdan dualar oxunur [8, s.140-171]. Qeyd etmək lazımdır ki, kralın kilsənin ali hakimi olmasına baxmayaraq, Kanterberi kilsəsinin baş yepiskopu ən yüksək səviyyəli dini ruhani hesab edilir. Hal-hazırda Böyük Britaniyadakı Anqlikan kilsəsi Beynəlxalq Anglikan Birliyinin əsas kilsəsi hesab edilir. Kilsələrə rəhbərliyi baş yepiskop və yepiskoplar həyata keçirir. Kilsə tədbirləri parlamentin hər iki palatası tərəfindən təsdiq edilməlidir [3, s.182-193].

Anqlikan kilsəsi dünya miqyasında fəaliyyət göstərən xristianların böyük bir dini təşkilatıdır. Anqlikan kilsəsinin idarəçilik strukturunda əsas yeri yepiskop, keşiş və diakon tutur. Yepiskopun səlahiyyətinə kilsə idarəçiliyi ilə bağlı bütün işlər, o cümlədən yepiskopluq yığıncağının işinə nəzarət etməkdir. Yepiskoplar ruhani, keşiş, diakon və bir sıra bu kimi rütbələrə təyin olunmaya nəzarət edir. Keşiş Müqəddəs Birliyin yığıncaqlarına sədrlik etmək və insanların Tanrı tərəfindən bağışlanmasını təmin etmək üçün vəzifələndirilmişdir. Diakon kilsədə mühüm dini ayinlər həyata keçirilərkən köməkçi funksiyasını

həyata keçirən kilsə ruhanilərinin bir üzvüdür. Diakonlar kilsənin fəaliyyətinin vacib bir istiqaməti olan xidmət və müalicə şöbəsinin fəaliyyətinə kömək etməlidirlər. Eyni zamanda, onlar möminlər üçün nümunə vermək, ayinlərin düzgün keçirilməsinə nəzarət etmək səlahiyyətinə malikdirlər [3, s.187-190].

Metodist Kilsəsi Anqlıkan kilsəsinin (Anqlikanizm) cəmiyyətdəki rolunu yenidən canlandırmaq məqsədilə, XVIII əsrdə Con Veslinin (John Wesley) (1703-1791) rəhbərliyi ilə başadılan hərəkətin nəticəsi olaraq, qurulmuş bir protestant kilsəsidir. Con Vesli 1730-cu illərin əvvəllərində Oksfordda (Oxford) təhsil aldığı müddətdə qardaşı Çarlz (Charles) ilə birlikdə müntəzəm olaraq “Müqəddəs Klub” adlanan tələbə klubuna qatılmışdır. Klub üzvləri tez-tez cəmiyyətin sosial həyatında iştirak edir, yeni dostlar qazanaraq, əhatəsini genişləndirir, xeyriyyə tədbirlərində iştirak edir və xəstəxanaları ziyarət edirdilər. Klub üzvlərini fəaliyyətlərindəki metodik yönəmə görə bəzi insanlar məsxərə ilə “metodistlər” adlandırmağa başladılar [4, s.10-21]. Sonradan bu, kilsənin adına çevrildi. Con Vesli Anqlıkan kilsəsinin keşişi olduğu zamanlar, 1736-cı ildə missionerlik məqsədilə Corciya ştatına (Georgia) getmiş, ancaq müvəffəqiyyət qazana bilmədiyi üçün bir il sonra geri qayıtmışdır. Səyahət etdiyi vaxtda moravianlarla (Çexiyada, Mərkəzi Avropanın tarixi bölgələrindən biri olan Moraviyada yaşayan qərbi slavyan xalqıdır) qarşılaşmış və onların dindarlıq, iman ilə paklanma, güvən, etibar və qurtuluşla bağlı fikirlərindən təsirlənmişdir. Lakin 24 May 1738-ci ildə Londonda keçirilən tədbirdə Martin Lüterin (Martin Luther) “Romalılara Məktub”da yazdığı ön sözü dinlərkən daha çox təsirlənərək, qurtuluşu fərdi şəkildə yaşadığını bildirir və deyirdi: “Qəlbimin çox qərribə bir şəkildə isindiyini hiss etdim. İsa Məsihə güvəndiyimi, onun qurtuluş üçün yeganə çıxış yolu olduğunu anladım. Mənə Məsihin günahlarımı məndən almasına dair bir güvən hissi gəldi”. Bundan sonra o, əvvəllər müdafiə etdiyi qurtuluş ideyasının yanlış olduğuna qərar vermiş, iman ilə paklanma və fərdi təcrübəni önə çıxaran yeni təlimlər yayaraq, öz əhatəsini formalaşdırmağa başlamışdır. Qardaşı da yazdığı ilahilərdə Vesliyə dəstək olmuşdur [6, s.17-25].

Veslinin təlimi ilə formalaşan metodizm Böyük Britaniyada presveteryan, ABŞ-da isə anqlikanizmin təsiri daha güclü olmuşdur. İngiltərədə əhalinin məsuliyyətini üstünə götürən müəyyən “birliklər” yaradılmışdır və bu cəmiyyətlər isə insanların bir-birilə daha yaxın əlaqədə olub, dini ibadətlərini gücləndirmək məqsədilə kiçik qruplara bölünmüşdülər. 1742-ci ildə Vesli bu birliklərdə qadın, kişi və hər yaşdan olan insanı öz ətrafında birləşdirməyə nail olmuşdur. Yəni bu birliklərdə cinsindən və yaşından asılı olmayan bütün insanlar var idi. Veslinin bütün təlimlərinə sadıq qalacaq olan hər kəs bu birliklərə üzv ola bilərdi. Vesli xalqın çox hissəsini keşiş etmişdi və bunlardan bəziləri “səyyah keşişlər” mərtəbəsinə belə yüksələ bilmişdi [5, s.45-56].

1744-cü ildə Vesli “konfrans” adlı illik iclaslara başlamış və özü də bu iclaslara rəhbərlik edən komitənin rəhbəri olmuşdur. O, heç vaxt Anqlıkan kilsəsindən ayrılıb yeni kilsə qurmağı düşünməmişdi. Metodizm insanları anqlikanizmdən uzaqlaşdırsa da, 1791-ci ildə Vesli vəfat edəndə 135.000-dən çox metodistin böyük bir hissəsi özünü hələ də anqlıkan olaraq görürdü. Lakin 1795-ci il konfransında “əhalini ancaq konfransın seçdiyi bir şəxsin idarə edə bilməsi” ilə bağlı qərar veriləndə, artıq metodizmin anqlikanizmdən ayrılma prosesi yekunlaşdı və birlik Metodist kilsəsi adını aldı [4, s.45-61].

Bu prosesdən sonra müstəqil şəkildə öz fəaliyyətlərinə davam edən metodistlər yerli təşkilatlarla sıx əlaqədə olan güclü bir mərkəz yaratdılar. Sadə yaşayışı, mötədillik və iqtisadi çətinlik olduğunda mənəviyyatı daha üstün tutan bu hərəkət sürətlə inkişaf etdi. XIX əsrin I yarısı ingilis metodizmi üçün inkişaf və parçalanma dövrü olmuşdur. Keşişlərin mütləq hakimiyyəti, açıq havada keçirilən yığıncaqların qapalı yerlərdə keçirilən yığıncaqlarla əvəz olunması və kilsələrə musiqi aləti yerləşdirmək kimi məsələlər parçalanmada böyük rol oynamışdır. Bu parçalanmalar XIX əsrin II yarısında birləşmələr ilə müşayiət olunmuşdur. 1857 və 1907-ci ildəki birləşmələrin ardınca 1932-ci ildə Metodist kilsəsi qurulmuşdur [10, s.57-75]. Bu gün Britaniyada Metodist kilsəsinin üzvlərinin sayı təxminən 18 milyondur. Vesli ilə başlayan və onun təyin etdiyi Frensiz Ozbırının (Francis Asbury) təməlini qoyduğu Amerika metodizmi isə yepiskopal quruluşda inkişaf etmişdir.

İngiltərədən 1771-ci ildən gələn Ozbırı, Veslidən fərqli olaraq, özünü yepiskop adlandırmış və Amerika metodizminin ilk yepiskopu olmuşdur. Vesli 1784-cü ildə Tomas Kouku (Dr. Thomas Coke) ABŞ üçün “məsləhətçi” olaraq təyin etmişdir. Həmin il Ozbırı və Koukun rəhbərliyi ilə Metodist Yepiskop Kilsəsi qurulmuşdur. Veslinin ölümündən sonra Kouk da özünü yepiskop elan etdi, anqlikanizmə aid “Ümumi Dua Kitabı”nın fərqli versiyası olan “Bazar İbadəti”ni tətbiq etməyə başladı və İngiltərədəki Veslinin yaratdığı sistem yerinə anqlikanizmin üç pilləli kilsə sistemini (yepiskop, keşiş, diakon) tətbiq etməyə başladı. Tək fərq o idi ki, anqlıkan yepiskoplar vəzifəyə təyin olunur, metodist yepiskoplar isə vəzifəyə seçimlə keçirdi. Amerikan metodizminin doktrina və təşkilatı strukturunu özündə əks etdirən “Tərbiyə kitabı”, Veslinin nəsihət və əsərlərinə əsaslanırdı. Yepiskopların vəzifəsi Tərbiyə kitabındakı qaydaları şərh etmək idi. Ölkə bölgələrə ayrılmış və hər bölgənin rəhbərliyinə yepiskoplar təyin olunmuşdu. Həmin yepiskoplar 1908-ci ildən sonra “bölgə məsləhətçiləri” adını aldı. Amerikalı metodistlər də XVIII və XIX əsrlərdə kilsədaxili parçalanmalar yaşamışdır. İlk mübahisə 1830-cu ildə kilsə hakimiyyəti ilə bağlı olmuş və Metodist protestant kilsəsi qurulmuşdur. Metodist yepiskop kilsəsi isə 1844-cü ildə quldarlıq mövzusu ilə bağlı yaranan mübahisələrə görə şimal və cənub metodistlərinə bölünmüşdür [4, s.89-103; 5 s.97-114].

Vesli azad iradəni müdafiə etdiyi üçün presveteryanların dini ideologiyasından uzaqlaşmışdır. Vesli dində ilahi məqsədin insanlığı xilas etmək olduğunu düşünürdü. İnsanlığın xilasının isə sadəcə ilahi lütf ilə mümkün olduğunu bildirən Vesli bunun üçün İsa Məsihə inanmağı, günahlardan azad olmağı arzulamağı və bunu həyat tərzii ilə sübut etməyi əsas sayırdı. Onun fikrincə, hər kəs imanla yanaşı Müqəddəs Ruh və xristianlığa ibadət etməklə ilk günahlarından azad ola bilər. Belə ki, xristian təlimində Adəm və Həvva qadağan olunmuş ağacdən meyvə yedikləri üçün, günaha batdıqlarından sonra cənnətdən qovuldular və bu səbəbdən onlardan törəyən bütün bəşəriyyət, əcdadlarının bu ilkin günahına görə məsuliyyət daşıyır. Buna görə də insanlar bu dünyada günahkar doğulurlar. Ancaq xristian ilahiyatında ilk günahdan azad olmaq da mümkündür. Bunun üçün İsanı Tanrının oğlu kimi qəbul etmək lazımdır. Çünki onun simasında Tanrı dünyaya insan obrazında gəlmiş, insanlığın günahlarını öz üzərinə götürmüş və könüllü olaraq insanlar naminə ölümü qəbul etmişdir. Bu səbəbdən ona iman edənlər ilk günahdan azad olurlar, öz həyatını Tanrıya ibadətlərdə keçirirlər, xeyirxahlıq edirlər, şər əməllərdən uzaq dururlar. Buna görə də metodistlər yaşam tərzinə və yaxşı davranışa xüsusi fikir verir. İsanın dirilməsi, Allahın 3 sifəti və Adəm və Həvvanın günahından sonra insanların doğulandan təbiətən günahkar olması metodist təliminin əsasını təşkil edir. Əsas sakramentləri xaç suyuna salma və çörək və şərabadmadır. Çörək və şərabadma Məsihin ölümünün xatirəsi kimi dəyərləndirilir. Müqəddəslərə dua, ikonalara hörmət rədd edilir [10, s.45-67; 6, s.43-76].

Britaniya metodistlərinin doktrinalarda tarixi xristian əqidələri, Amerikan metodistlərinin doktrinalarında isə Veslinin anqlikanizmə aid 39 maddəni qısaldaraq yaratdığı "Dinin 25 maddəsi"ni əsas götürülmüşdür.

Metodizmin bir başqa özəlliyi qəlblərə xitab etməsidir. Bu da missionerliyin şövqlə icra olunmasına, ibadətlərə ciddi və səmimi yanaşmaya gətirib çıxarmışdır. Vesli "Tanrı sevgisi qonşunu sevməklə göstərilməlidir" fikrini bildirmiş, xəstələri ziyarət edən bir qrup yaratmış, "təmizlik dindarlıqdan dərhal sonra gəlir" şüarı ilə Londonda bir dispanser qurmuş, dullara ev vermiş, kasıb şagirdlərə məktəb açmış, darda qalanlara borc vermişdir. Veslinin içki və qumara mənfi baxışına görə bir çox metodistlər bu gün belə spirtli içkilərdən uzaqdırlar. Vesli moravianların təsiri ilə ilahilərə əhəmiyyət vermiş, şəxsən özü bəzi alman ilahilərini tərcümə etmişdir. Qardaşı Çarlz (Charles) da yazdığı 9.000 ilahi ilə camaata şövq vermişdir. İbadətin əhəmiyyətinin, vacibliyinin vurğulandığı bu ilahilərlə insanların mənəvi aləmləri gücləndirilmişdir. Metodizmin xristian ibadətinə ən böyük qatqısı zəngin ilahi külliyyatı və bu ilahilərlə insanlarda şövq və enerjini artırmaq gücünün olmasıdır. Metodizmin özündə Veslinin təlimlərinin bütün dünyaya yayılması əsas məqsədlərdən biri

hesab edilir [4, s.45-51]. Vesli fikirlərini "Bütün dünyanı kahinlik ərazim olaraq görürəm" deyərək yekunlaşdırmışdır.

Səyyah keşislər sayəsində sürətlə inkişaf edən metodizm XIX əsrin ortasında ABŞ-ın ən əhəmiyyətli dini qruplarından birinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə metodistlər ABŞ, Kanada, Hindistan, Avstraliya, Cənubi Afrika, Yaponiya, Koreya, Çin, Meksika, Braziliya, Almaniya, İsveçrə, Belçika, Seylan və xüsusilə Britaniyada yayılmışlar. Ümumiyyətlə, bu gün dünyada yüzdən çox ölkədə qırx milyon metodist var [10,s.97-113].

Presveteryan kilsəsi XVI əsrdə islahatların aparılması uğrunda mübarizə prosesində yaranan mühafizəkar yönümlü protestan kilsələrindən biridir. XVI əsrin əvvəllərində Con Kalvinin (John Calvin) (1509-1564) Cenevrədə Lüter və xüsusilə də Çvinqlinin (Huldrych Zwingli) teologiyasına əlavələr edərək islahatlar həyata keçirməsi protestantlığın inkişafına böyük təsir göstərdi. Katolik kilsəsinə qarşı çıxdığı üçün sürgündə olan vaxt Kalvin ilə yaxın münasibətdə olan və ondan təsirlənən şotlandiyalı islahatçı Con Noks (John Knox) (1505-1572) ölkəsinə qayıdaraq digər islahatçılara qoşuldu və 1560-cı ildə ölkənin daxili və xarici vəziyyətini nəzərə alaraq, islahat təlimini ölkənin rəsmi din anlayışı halına gətirdi. Onun Şotlandiyaya gətirdiyi kalvinist təlimini sonralar Şotlandiyada islahatçılara rəhbərlik edən Andre Melville (Andrew Melville) daha da inkişaf etdirdi və 1592-ci ildə bugünkü kilsə idarəsinə və təlimlərinə sahib olan Presveteryan kilsəsini qurdu [9, s.16-58; 1, s.11-34]. Başqa sözlə Presveteryan kilsəsi kalvinçi təliminin Noks və Melville vasitəsilə Şotlandiyaya uyğunlaşdırılmış formasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1690-cı ilədək Şotlandiya hakimiyyəti və katolik/anglikan kilsələrinin nümayəndələri presveteryanları anglikanizmə qaytarmağa çalışsalar da, 1690-cı ildən presveteryan məzhəbi Şotlandiya rəsmi kilsəsi statusu aldı və bu günədək də öz fəaliyyətini davam etdirir. Şotlandiyada yaranan presveteryan kilsəsi bu ölkədəki tarixi inkişaf prosesində dini və siyasi səbəblər üzündən bir neçə yerə parçalanmışdır. Kilsə-iqtidar münasibətləri və presveteryanların daxili doktrinaları ilə bağlı narazılıqları XVIII əsrdə Şotland presveteryanlarının bölünməsinə və ortaya müxtəlif kilsələrin çıxmasına səbəb olmuşdur.

Bənzər vəziyyət hələ presveteryanlığın yayıldığı erkən dövrdən başlayaraq iqtisadi, siyasi və dini səbəblərdən İrlandiyaya gedib yerləşən, İngiltərə və Şotlandiyadan köçüb gələn presveteryanlarla güclənən İrlandiya presveteryanlarının da başına gəlmişdir. Kilsə-iqtidar münasibətləri presveteryanları "ilk dövr xristianlığına yenidən dönüş" fəlsəfəsində fundamentalist fikirlərdən nə qədər uzaqlaşdırsa da, baş verənlər ortaya fərqli dini anlayışa sahib Presveteryan kilsəsinin yaranmasına gətirib çıxarmışdı. Şotlandiya və İrlandiyada XVIII əsrdə yaşanan parçalanmaları XIX və XX əsrdə yeni birləşmələrlə əvəz etmişdir. Nəticədə hər iki ölkədəki presveteryanlar birləşə bildilər. Şotland

kilsəsi ölkədəki presveteryanların böyük bir hissəsini özündə birləşdirir və digər presveteryan kilsələrə görə daha liberal bir mövqedə durur [2, s.45-61].

Bugün Şimali İrlandiyada Olster bölgəsində məskunlaşan İrlandiya presveteryanlarının çoxu əsas mərkəz və eyni zamanda ölkənin rəsmi kilsəsi İrlandiya Presveteryan kilsəsinə bağlıdır. Şotlandiyada yaranan, daha sonra İngiltərəyə yayılan, krallığın qərb və cənubunda yaşayan presveteryanlar isə İngiltərə və Uels yevangelist presveteryan kilsəsinə toplanırlar [9, s.49-61]. Presveteryanların əsas köçü isə XVII əsrin sonunda iqtisadi və dini təzyiqlərə məruz qaldıqlarına görə Şimali Amerikaya getməsi olmuşdur. Şotlandiyadan və İrlandiyadan Amerikaya gələn çoxlu sayda presveteryan qısa bir zaman kəsiyində qitədə ikinci böyük dini qrup halına gəlmiş, azadlıq uğrunda mübarizədə (1783) və vətəndaş müharibəsində (1861-65) ABŞ-a dəstək olaraq, mövqelərini daha da möhkəmləndirmişlər. Ölkə idarəçiliyində aktiv rol oynayan presveteryanlar Şotlandiya və İrlandiyada olduğu kimi ABŞ-da da liberal-mühafizəkar qruplarına bölünmüşlər. Onların bölünməsinin digər səbəbi isə quldarlığa münasibətdə fərqli yanaşmalarının olması idi. Xüsusilə, ölkənin şimalında yaşayan liberal yönümlü presveteryanların çoxu quldarlığın ləğv edilməsini istəyirdi. Daha çox cənubda məskunlaşan mühafizəkar yönümlü presveteryanlar isə sahib olduqları böyük plantasiyalarda çoxlu qul işlətdikləri üçün iqtisadi maraqlarını əsas tutub quldarlıq sistemini dini cəhətdən qanuniləşdirməyə çalışırdılar. XIX əsrə ABŞ-da presveteryanlığın çiçəkləndiyi dövr də hesab etmək olar. Sonralar artıq baptistlərin və metodistlərin cəmiyyətin və dövlətin həyatında rolu daha çox olmuşdur [2, s.89-119].

Presveteryan kilsələrində təməl inanclar kalvinizm əsasında formalaşdırılan dua kitabında əks olunmuşdur. Bütün presveteryan kilsələrində qəbul edilmiş əsas kitab 1643-48-ci illərdə İngiltərədə hazırlanan və bundan sonra istisnasız bütün presveteryanlar tərəfindən qəbul edilən "Vestminster inanc toplusu"dur. Xristianlığın təməl təlimlərindən çox uzaqlaşmayaraq, xristianlığın ana xəttinə dayanan bu kitabda təməl xristianlıqdan fərqli olaraq presveteryanlar kimin qurtulub, kimin cəhənnəmə gedəcəyini insan yaradılmadan öncə Tanrı tərəfindən müəyyənləşdirildiyi və insanın bunu dəyişdirməyə gücünün olmaması göstərilmişdir. Başqa sözlə, presveteryanlıqda günahların təmizlənməsi (paklanma) və ya qurtuluş Tanrı tərəfindən seçilmiş şəxslərə verilən bir lüftdür.

Katolik inancının əksinə yaxşı əməllərə ehtiyac yoxdur. Presveteryan kilsələrində ibadətə bağlı usul və qaydalar dua kitablarında göstərilmişdir. İbadət qaydalarında Kalvinin təsirləri var [1, s.95-117]. Digər kilsələrdən fərqli olaraq presveteryan kilsələrində uşaqların xac suyuna çəkilməsi qəbul olunmuşdur. Xac suyuna çəkmə prosesi suya batırma ilə yanaşı, su səpmə yolu ilə də olacağı ifadə olunmuşdur. Katoliklər və lüteranların əksinə çörək və şərabın İsanın əti və qanına çevrilməsi fikri qəbul olunmamışdır.

Günlük ibadətlərin ən önəmlisi digər xristianların da icra etdiyi kimi səhər-axşam ibadətidir. Liberal presveteryanlar ilahilərin icrası zamanı kilsəyə musiqi alətlərinin gətirilməsinə icazə versələr də, mühafizəkar presveteryanlar hələ də buna qarşıdırlar. Kilsə quruluşlarına görə presveteryan kilsələri özünəməxsusluğu ilə digər kilsələrdən fərqlənir. Məhəlli kilsələrdə presviter və diyakonlar var. Presviterlər təlimçi və idarəedici presviterlər olmaqla 2 yerə ayrılır. Təlimçi presviterlər lazımi rahiblik dərsləri almış, təyin edilən ən üst dərəcə dini ruhanidir. İdarəedici presviterlər isə ruhanilərdən deyil, camaat içindən layiq olan adamlardan seçilir. Onların vəzifəsi dini təlimlərin icrası və təbliği ilə bağlı təlimçi presviterlərə kömək etməkdir. Kilsədə fəaliyyət göstərən diyakonlar isə kilsənin gəlir və çıxarlarına nəzarət edir, xəstə və yoxsulları ziyarət edir və onların problemləri ilə maraqlanır. Bir kilsədə ən az bir təlimçi presviter və ehtiyac olan sayda isə idarəedici presviter var.

İdarəedicilər eyni zamanda kilsənin keşişi funksiyasını da icra edirlər. Presveteryanlıqda pilləli şəkildə kilsə qurumları mövcuddur. Ən aşağı pillədə məhəlli kilsələrin hər birinin presviterlərinin birgə topladığı kilsə qurumlarıdır. Ondan yuxarıki pillədə isə ən azı iki mahalın kilsə qurumlarının presviterlərinin birgə topladığı presviterliklər durur. Presviterliklərə rəhbərliyi isə presviterliyə daxil olan ən azı üç ərazidən seçilmiş presviterlərdən ibarət sinodlar həyata keçirir. Ən yuxarı pillədə isə Presveteryan kilsəsini təmsil edən ümumi qurum durur. Əgər problemlər kilsə qurumlarında öz həllini tapmazsa, ümumi qurum da müzakirəyə çıxarıla bilər [9, s.76-95; 1, s.76-93].

Əvvəllər presveteryan kilsələrində qadınlar yalnız diakon vəzifəsini tuta bilirdisə, hal-hazırda qadınlar kilsədə hər bir vəzifəni tuta bilər, hətta ümumi quruma belə rəhbərlik edə bilərlər [5, s.91-95].

Beləliklə, anqlikanizm, metodizm və presveteryanlığın dünyanın bir çox ölkələrində yayılmasına baxmayaraq, Britaniyada tarixi, ictimai və siyasi inkişaf prosesində meydana gəlməsi bu cərəyan (anqlikanizm) və məzhəblərin (metodizm və presveteryanlıq) digər məzhəb və cərəyanlardan özünəməxsusluğu ilə fərqlənməsinə gətirib çıxarmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Alexander Hugh Bruce “An Historical Account of the Rise and Development of Presbyterianism in Scotland”, Forgotten Books 2018
2. Alistair Mutch “Religion and National Identity: Governing Scottish Presbyterianism in the Eighteenth Century”, Edinburgh University Press 2015
3. Jeremy Morris “The High Church Revival in the Church of England: Arguments and Identities (Anglican-Episcopal Theology and History)”, Oxford Press 2016

4. John A. Vickers “A Dictionary of Metodism in Britain and Ireland”, Epworth Press 2012
5. Kenneth J. Kollins “The Theology of John Wesley: Holy Love and the Shape of Grace”, Abingdon Press 2003
6. Kenneth Wilson “Methodist Theology” , T&T Clark International 2011
7. Rex. R “Henry VIII and The English Reformation” .St. Martin's Press, New York 1993.
8. Rowan Strong “Anglicanism and The British Empire c. 1700-1850”, Oxford University press 2007. (313 s.)
9. Thomas Hamilton “ A History of Presbyterianism in Ireland”, Ambassador Publications 1992
10. William Abraham “The Oxford Handbook of Methodist Studies”, Oxford University Press 2011